

प्रमाणित कार्य पध्दती (Standard Operating procedure)

यात्रेच्या काळातील विविध खात्याकडून पार पाडावयाच्या जबाबदा-या

शासननिर्णय आर.एल.एफ-२००९ प्र.क्र.५८/म-३ दि.२३ मार्च
२००९, दि.२५ मार्च २००९ , दि.२६ मार्च २००९

महसूल खाते -

- ◆ कोणत्याही यात्रेच्या वेळी उपविभागीय अधिकारी हे जिल्हाधिकारी यांच्या नियंत्रणाखाली समन्वयक अधिकारी (Nodal Officer) म्हणून काम करतील. त्यांनी यात्रेच्या साठीची सर्व शासकिय विभागाकडून व देवस्थानाकडून तयारी करून घ्यावी.
- ◆ मंदीर टेकडीवर असल्यास पाय-यांवर कोणतेही दुकाने ठेवण्यात येऊ नये, येण्याजाण्यासाठी मार्ग मोकळा ठेवावा.
- ◆ मंदिरात जेथे नारळ किंवा तेल, मुर्तीवर टाकण्यात येते आणि त्या भोवती असलेल्या परिसरात तेल पसरून घसरण्याची शक्यता असेल अशा परिस्थितीत मंदिर ट्रस्टच्या लोकांकडून नारळ अगर तेल टाकण्यासाठी मुर्तीजवळ एक स्थान निश्चित करावे. तेथे श्रध्दाळूंकडून त्यांचे नारळ व तेल टाकण्यात यावे. कोणत्याही परिसरात घसरण्यासारखा पदार्थ परिसरात किंवा पायरीवर पसरू नये याकडे जिल्हा प्रशासनाने लक्ष द्यावे.

ट्रस्ट/व्यवस्थापकीय मंडळ:-

- ◆ ट्रस्ट / व्यवस्थापकीय मंडळ यांनी, जिल्हा प्रशासनास विश्वासात घेवून यात्रेचे नियोजन व अंमलबजावणी करावी.तसेच ट्रस्टमार्फत यात्रेसंबंधीचा आपत्ती व्यवस्थापन आराखडा तयार करून तो जिल्हा प्रशासनास सादर करावा.
- ◆ ज्या ज्या देवस्थानांच्या ठिकाणी व्यवस्थापकीय मंडळ / देवस्थान ट्रस्ट अस्तित्वात आहेत, त्या त्या देवस्थानांच्या वार्षिक यात्रांचे नियोजन संबंधीत ट्रस्टकडून व त्या ट्रस्टच्या घटनेत नमूद केलेल्या उघीष्टानुसारच व्हावे.

- ◆ भाविकांच्या गर्दीचा विचार करून त्यांच्या सुलभ आणि सुरक्षित हालचालींसाठी देवस्थान परिसरात पुरेशी जागा उपलब्ध करून घेणे व बॅरेकेडिंग करून घेणे आवश्यक आहे.
- ◆ देवस्थान स्वच्छ व निर्मळ ठेवण्याचा आटोकाट प्रयत्न करणे व भाविकांमध्ये तशी शिस्तीची भावना रुजवणे या करिता संबंधीत ट्रस्ट/व्यवस्थापकीय मंडळ यांनी प्राधान्य घ्यावे.
- ◆ यात्रेच्या तारखा निश्चित करून त्या ट्रस्ट मार्फत प्रसिध्द कराव्यात
- ◆ भाविकांच्या येण्याजाण्याच्या मार्गावरील अतिक्रमणे काढून घ्यावीत. यासाठी स्टॉल्स व दुकानांची संख्या मर्यादित करून मार्गातील सर्व प्रकारचे अडथळे दूर करावेत.
- ◆ महाद्वार कमानीपासून वर जाणा-या मार्गावरील ठिकठिकाणी तुटलेल्या पाय-या दुरुस्त करून घ्याव्यात आणि परतीच्या मार्गावरील सर्व उतार काढून त्या ठिकाणी समान मापाच्या व एकसारख्या उंचीच्या पाय-या या किमान महाद्वार पर्यंत तयार करून घ्याव्यात. यासाठी सार्वजनिक बांधकाम विभागाकडील तज्ञांचे मार्गदर्शन घेवून त्यांचे मार्फत ही दुरुस्ती करून घ्यावी. त्यासाठी आवश्यक ती रक्कम सार्वजनिक बांधकाम विभागास द्यावी व हे काम यात्रेपूर्वी किमान ३ महिना अगोदर पूर्ण होणे जरूरी आहे.
- ◆ मंदिर परिसरात भाविकांच्या रांगा लावण्यासाठी व गाभा-यात दर्शन घेतलेले भाविक बाहेर काढण्यासाठी विविध शैक्षणिक संस्था/संघटना, तरुण मंडळे यांच्या मदतीने, स्वयंसेवक नेमावेत. त्यांच्या राहण्याची भोजनाची व मानधनाची व्यवस्था पहावी.
- ◆ संपूर्ण यात्रा कालावधीत मंदिर परिसर स्वच्छ ठेवावा. विशेषतः भक्तांच्या पायाखाली निसरडे होणार नाही याची दक्षता घ्यावी.
- ◆ मंदिर परिसरात गर्दी नियंत्रणासाठी पोलीसांच्या आराखडयानुसार उभारावे लागणारे अडथळे(बॅरेकेड) लाऊन घ्यावेत.
- ◆ बंदोबस्त कर्तव्यावरील पोलीस अधिकारी, कर्मचारी व गृहरक्षक यांच्या निवास व भोजन व्यवस्थेसाठी पुरेशी जागा उपलब्ध करून घ्यावी.

- ◆ जिल्हा आरोग्य अधिकारी यांना वैद्यकीय व्यवस्थेसाठी किमान २००० चौ.फु. जागा मंदिर परिसरात उपलब्ध करून देऊन त्यांच्या मागणीप्रमाणे तेथे पेन्डॉल उभारावेत व आवश्यक फर्निचर व सोयी उपलब्ध करून द्याव्यात.
- ◆ सेवाभावी वैद्यकीय संस्था व संघटनाशी संपर्क साधून त्यांच्याकडून डॉक्टर्स, नर्सस, औषधे, वैद्यकीय साधने इ. मिळविणेसाठी जिल्हा आरोग्य अधिकारी यांचे सहकार्य घ्यावे.
- ◆ बेकायदेशीर व नियमबाह्य विद्युत जोडणी घेणा-या स्टॉल्स, हॉटेल्स, दुकाने व विक्रेते निश्चित करण्यासाठी ट्रस्टकडून ज्या स्टॉल्स,हॉटेल्स, दुकाने व विक्रेते यांना कायदेशीर व नियमानुसार विद्युत पुरवठा करण्यात आला आहे त्यांची यादी तयार करून ती महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळास सादर करावी. नियमबाह्य वीज वापरस परवानगी देऊ नये.
- ◆ यात्रा व मंदिर परिसरात दोन वेगवेगळ्या ठिकाणी किमान दोन अग्नीशामक सुसज्ज ठेवावेत.
- ◆ यात्रा परिसरातील व पंचक्रोशातील अवैद्य दारु उत्पादन व विक्री पूर्णपणे निषेध करण्यासाठी राज्य उत्पादन शुल्क विभागास अशा उत्पादन व विक्री ठिकाणांची माहिती स्थानिक नागरीक व भाविक यांचेकडून मिळवून सादर करावी.
- ◆ उपहारगृहे व खाद्यपदार्थ विक्री केंद्राना परवानगी देतांना त्यांना अन्न व औषध भेसळ विभागाकडील ना हरकत परवाने अनिवार्य आहे.

धर्मदाय आयुक्त:-

- ◆ पुजा दक्षिणा, ट्रस्ट मिळकत व वहिवाटीच्या हक्कांवरून ज्या देवस्थान ट्रस्टमध्ये वाद व खटले प्रलंबित आहेत, त्वरेने निकाली काढण्यात यावेत. यासाठी धर्मादाय आयुक्तांच्या मार्फत स्वतंत्र लोकन्यायालयाचे आयोजन करण्यात यावे.
- ◆ पुजापाठ,दक्षिणा,नवस आदि कारणास्तव भाविकांच्या श्रद्धांचा फायदा घेण्याच्या प्रसंगावर आळा बसण्यासाठी धर्मादाय आयुक्तांच्या मार्फत यात्रा ठिकाणी तक्रार नोदविण्यासाठी केंद्रे उभारण्यात यावीत.

सुलभ दर्शन व्यवस्था:-

- ◆ देवांच्या मुर्तीचे निर्मळ दर्शन ही यात्रेत सहभागी होणा-या भाविक-भक्तांच्या दृष्टीने एक अप्रुपाची बाब असते. परंतु मंदिरातील अपुरी जागा, भाविकांची प्रचंड गर्दी, विशिष्ट लोकांसाठी ट्रस्ट व पुजा-यांकडून भाविकांच्या ताटकळणा-या रांगा मोडून केली जाणारी दर्शन व्यवस्था, यामुळे वेळ खर्च करून शिस्त पालन करणा-या संयमी भाविकांचा तोल सुटून अनर्थ ओढावण्याची शक्यता नाकरता येत नाही. याबाबतची विश्वस्त मंडळींनी काटेकोर राहणे अत्यावश्यक आहे. भाविकांच्या दर्शन रांगा लावण्यासाठी ओळख चिन्हे किंवा विशिष्ट गणवेशातील धार्मिक वृत्तीच्या स्वयंसेवकाची मदत घेण्यात यावी.

विशिष्ट प्रथांना बंदी:-

- ◆ यात्रांच्या नियोजनानुसार अंमलबजावणी करण्यात कार्यकारी यंत्रणांना काही ठिकाणी विशिष्ट प्रथांचे अडथळे निर्माण होत असतात. हे दूर करण्यासाठी भाविकांचे मत परिवर्तनाची नितांत गरज आहे. म्हणून अशा सामान्यतः अनिष्ट मानल्या गेलेल्या प्रथांचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी अंधश्रद्धा निर्मुलनाशी संबंधित कायदे व नियमांच्या परिणामकारक अंमलबजावणीत जिल्हा प्रशासनाने/ट्रस्ट व्यवस्थापकीय मंडळाने लक्ष पुरविणे अत्यावश्यक आहे. प्रचंड व बेशिस्त गर्दीला दुर्घटनेच्या सीमेवरून परत आणण्यासाठी स्थानिक लोकप्रतिनिधींची मदत घेणे आवश्यक आहे. नारळ व खोबरे फेकणे, भाविकांच्या दर्शन मार्गात नैवेद्य ठेवणे, अरुंद गाभा-यात निसरड्या पदार्थांच्या अभिषेक चढविणे इत्यादि प्रथांवर नियंत्रण आणण्यासाठी व त्यामुळे होणारे संभाव्य धोके टाळण्यासाठी गर्दीचा विचार करून त्याकरिता स्वतंत्र जागा निश्चीत करण्यात याव्यात. या विषयीचे भाविकांचे सतत प्रबोधन होणे देखिल अत्यावश्यक आहे.

बेशिस्त भाविकांवर नियंत्रण:-

- ◆ यात्रेतील भाविकांची वाढती गर्दी, वाहनांचा बेसुमार वापर, सहलींच्या भावनेने लोकांचा यात्रेतील सहभाग, दर्शनासाठी रांगा मोडून पर्यायी वाटेने दर्शन मिळविण्याची मानसिकता, काही यात्रांमध्ये होणारी पशुहत्या, सामुहिक व्यक्तीमत्वाने कायदा व शिस्त मोडण्याची प्रवृत्ती, अशा सध्यास्थितीतील बेशिस्त भाविकांवर नियंत्रण करणे यात्रेकरू, समाज व शासन यंत्रणेच्या दृष्टीने अत्यावश्यक बाब आहे. याची पूर्तता समाजातूनच निर्माण झालेल्या सामाजिक संस्था प्रबोधनाच्या मार्गाने प्रभावी फलद्रूप करू शकतात.

मुलभूत सोयी सुविधांची उपलब्धी:-

- ◆ कोणत्याही यात्रेसाठी भाविकांना पुढील सोयीसुविधा उपलब्ध व्हाव्यात १)जाण्या येण्याचे दोन स्वतंत्र मार्ग २)हालचालीसाठी पुरेसा विस्तृत परिसर ३)पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था ४) परिसर स्वच्छता ५) पुरेशा संख्येने स्वच्छता गृहे व निवास व्यवस्था ६) मंदिर, गाभारा व परिसरातील दुकांनाच्या रोषणाईच्या सुरक्षित विद्युत जोडण्या व त्यांची वेळोवेळी तपासणी ७)सुसज्ज ध्वनीक्षेपण यंत्रणा ८) धोक्याची सूचना देणारी यंत्रणा ९) सुरक्षित वाहन पार्किंग व्यवस्था व जागा १०) संवेदनशील ठिकाणी क्लोज सर्कीट टि.व्ही. यंत्रणा ११) मुख दर्शन किंवा फोटो दर्शनांची व्यवस्था १२) पुरेशी वैद्यकीय व अग्नीशमन सेवा १३) भाविकांच्या रांगा लावण्यासाठी पुरेशा संख्येने गणवेशातील ओळखू येतील असे स्वयंसेवक १४) यात्रेकरुंच्या शंका निरसनासाठी व तक्रारनिवारणसाठी सोयीच्या ठिकाणी नियंत्रण कक्ष वगैरे.

नगरपालिका व महानगरपालिका:-

- ◆ बहुतेक मंदिरे शहर व गावांच्या मध्यवर्ती ठिकाणी किंवा दुर्गम डोंगरावर स्थापित असल्याने यात्राकालावधीत अशा शहरे व गावांचे नागरी जीवनमान, वाहतुक व्यवस्था यात ती विस्कळीतपणा निर्माण करताना दिसतात. अशा ठिकाणी मंदिरांच्या आसपासचा भाग हा अतिशय गर्दीचा, अरुंद रस्त्यांचा आहे. मंदिर परिसर व यात्रा परिसर यात भाविकांच्या हालचाली, मदत पथके व मदत सामुग्रीच्या हालचाली सुकर होण्यासाठी तेथील परिसर हा प्रशस्त व मोकळा करणे अत्यंत आवश्यक आहे. महानगरपालिका व नगरपालिका परिसरात ट्रस्टच्या मालकीची जागा नसणा-या ठिकाणी परिसर मोकळा ठेवण्याची जबाबदारी महानगरपालिका व नगरपालिका यांची असेल.

ग्राम पंचायत:-

- ◆ गावपातळीवर छोट्या स्वरूपाच्या व ग्रामदैवतांच्या यात्रांचे व्यवस्थापन व नियोजन ग्राम पंचायत यात्रा कमिटीमार्फत व्हावे.
- ◆ केवळ उत्पन्न वाढविण्याच्या उद्देशाने भाविकांच्यावर कर लादण्यात येऊ नये.

- ◆ यात्रेतील दुकांनांना परवानगी देतांना रस्त्यांच्या क्षमतेचा व भाविकांच्या संख्येचा एकत्रित विचार करुन भाविकांची सुरक्षितता जपली जाईल असे पहावे.
- ◆ पाणी, स्वच्छतागृह, निवास व्यवस्था या बाबींचे नियोजन करतांना भाविकांची संख्या विचारात घेण्यात यावी.

जिल्हापरिषद:-

- ◆ भाविकांसाठी किमान तीन ठिकाणी स्थायी वैद्यकीय सुविधा पुरवाव्यात व एक वैद्यकीय पथक फिरते ठेवावे. यासाठी जरूरी असल्यास सेवाभावी वैद्यकीय संस्था व मदत घेवून त्यांच्याकडून डॉक्टर्स ,नर्सस, औषधे वैद्यकीय साधने इ. उपलब्ध करुन घ्यावेत.
- ◆ पुरेशा प्रमाणात प्राणवायु,जीवरक्षक औषधे व सुविधा असलेल्या रुग्णवाहिका वैद्यकीय पथकांकडून सुसज्ज ठेवाव्यात.
- ◆ यात्रेत नेमण्यात येणा-या वैद्यकीय पथकांसह प्राथमिक आरोग्य केंद्र ग्रामीण रुग्णालयात तज्ञ डॉक्टर्स व अनुभवी स्टाफ नेमण्यात यावा.
- ◆ यात्रा परिसर निरोगी व स्वच्छ राहिल अशा उपाययोजना कराव्यात.
- ◆ साथीच्या रोगाबाबत प्रतिबंधक लसीकरण करावे.
- ◆ मंदिर व यात्रा येथे भाविकांना पाण्याची कमतरता पडू नये म्हणून तात्पुरता नलीका पाणीपुरवठा करावा. भाविकांसाठी गर्दी एकवटणार नाही अशा अंदाजाने ठिकठिकाणी पाण्याचे नळ पुरवावेत.
- ◆ भाविकांसाठी तात्पुरती चरीची शौचालये व फिरते सुलभ शौचालये पुरेशा संख्येने उपलब्ध करुन द्यावीत.

पोलीस प्रशासन:-

- ◆ कायदा व सुव्यवस्था सांभाळणे, यात्रा काळात घडणा-या गुन्ह्यांना प्रतिबंध घालणे, वाहतुक नियंत्रण सांभाळणे, या कामांना प्राधान्याने घ्यावे.
- ◆ भक्तांच्या रांगा लावण्याचे काम व्यवस्थापकीय ट्रस्टकडून उपलब्ध झालेल्या स्वयंसेवकांच्या मदतीने करुन घ्यावे.

- ◆ वाहतूक नियंत्रण व नियमन हा कोणत्याही यात्रेतील महात्वाचा घटक आहे. पोलीस विभागाने यात्रा कालावधीसाठी अधिसूचना काढून प्रचलित वाहतूक मार्गात जरूरीप्रमाणे बदल करून घ्यावेत, वाहने पार्किंग मर्यादा निश्चित करावी व तशी पुरेशी जाहिर प्रसिध्दी द्यावी.
- ◆ यात्रेतील संभाव्य कायदा व सुव्यवस्था ,गुन्हे नियंत्रण आणि सुरक्षिततेचा अभ्यास करून पोलीस कर्मचारी व गृहरक्षक असे आवश्यक कर्मचारी बंदोबस्तासाठी नेमावेत. त्यात अधिकारी व जरूरीप्रमाणे महिला कर्मचारी नियुक्त करावेत.
- ◆ बंदोबस्तासाठी नेमलेले सर्व अधिकारी व कर्मचारी यांना त्यांचे ड्युटीचे ठिकाणी आणि त्यांनी करावयाच्या कर्तव्याची माहिती करून देऊन काही कारणाने आणिबाणीची परिस्थिती निर्माण झाल्यास प्रत्येक अधिकारी व कर्मचारी यांची काय भूमिका असावी व त्यातील प्रत्येकाने त्यावेळी काय कर्तव्य पार पाडावे,याबाबत सर्वांना पुरेसे व सखोल मार्गदर्शन करावे.
- ◆ मंदिर परिसरातील गर्दीचा अभ्यास करून गर्दी नियंत्रणासाठी उभारावे लागणारे अडथळे कशा पध्दतीने उभारावेत याबाबतचा आराखडा तयार करून तो अध्यक्ष, देवस्थान ट्रस्ट यांना पुरवावा.
- ◆ पोलीस अधिका-यांनी ,उपविभागीय अधिकारी यांचे सोबत यात्रास्थळांस भेट देऊन पोलीसांच्या निवास व भोजन व्यवस्थेसाठी देवस्थान ट्रस्टकडून जागा उपलब्ध करून घ्याव्यात. देवस्थान ट्रस्टकडून नेमण्यात आलेल्या स्वयंसेवकांना त्यांचे कर्तव्याचे ठिकाण नेमून द्यावे आणि काही कारणाने आणिबाणीची परिस्थिती निर्माण झाल्यास त्यावेळी त्यांची काय भूमिका असावी व त्यातील प्रत्येकाने काय कर्तव्य पार पाडावे याबाबत सर्वांना सखोल मार्गदर्शन करावे व प्रशिक्षण द्यावे.

परिवहन विभाग:- (RTO)

- ◆ यात्रा काळात कोणत्याही प्रकारे अवैध प्रवाशी वाहतूक होऊ देऊ नये.
- ◆ यात्रा काळात गर्दीचा अंदाज घेवून येणा-या वाहनांचा प्रवाह मर्यादित व नियंत्रित ठेवण्यासाठी जिल्हा सरहद्दीवर आणि घाटांच्या पायथ्याशी तपासणी नाके उभारावेत. प्रस्तावित कारवाई व नियोजनाबाबत पुरेशी प्रसिध्दी द्यावी.

एस. टी. महामंडळ:-

- ◆ भाविकांच्या गर्दीचा अंदाज घेऊन गरजेनुसार पुरेशा संख्येने एस.टी. बसेस उपलब्ध ठेवाव्यात.
- ◆ सर्व चालक व वाहक यांना, त्यांनी भाविकांशी सौजन्याने वागण्याच्या आणिबाणीच्या परिस्थितीत करावयाच्या कर्तव्याबाबत आगाऊ मार्गदर्शन करावे.

स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग:-

- ◆ सर्व साधारणपणे जानेवारी ते एप्रिल महिन्याच्या कालावधी दरम्यान राज्यातील बहुतांश जिल्ह्यात मोठ्या यात्रा एकाचवेळी किंवा एका पाठोपाठ येतात. प्रशासकीय यंत्रणा, खासकरून महसूल व पोलीस दल या कालावधीत यात्रा बंदोबस्तांत गुंतून पडतात. पोलीस व प्रशासकीय घटक प्रमुखांना इच्छा असूनही त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणे आवश्यक तेवढे मनुष्यबळ उपलब्ध होत नाही. त्यामुळे उपलब्ध मनुष्य बळावर ताण येतो. संबंधित ट्रस्टने पोलीसांच्या /प्रशासकीय यंत्रणेच्या मदतीसाठी स्थानिक स्वयंसेवी संस्था, माजी सैनिक,गृहरक्षक अशा स्वरूपातील सेवा उपलब्ध करून घ्याव्यात.

विद्युत मंडळ:-

- ◆ नोटीफाईड यात्रांसाठी देवस्थानांना लागणारी वीज, वीजेच्या जादा जोडण्या व वीजेसंबंधी सर्व कार्यवाही यात्रा काळापुरती महाराष्ट्र विद्युत मंडळानेच स्वतःच्या अधिकारांत व जबाबदारीवर करावी. यासाठी लागणार खर्च ट्रस्टकडून वसूल करण्यात यावा.जिल्हाप्रशासन व ट्रस्टने यात्रेचे नियोजन करतांना वरील सूचनेचे पालन करावे. यात्रेचा व्यवस्थापन आराखडा तयार करावा. तसेच स्थानिक परिस्थिती लक्षात घेता प्रत्येक विभागासाठी प्रमाणित कार्यपध्दती सूचित करावी. तालुका स्तरावर या प्रमाणित कार्यपध्दतीस उप विभागीय अधिकारी यांनी मान्यता द्यावी आणि जिल्हा पातळीवर होणा-या अशा यात्रासाठी जिल्हाधिकारी यांनी ही प्रमाणित कार्यपध्दती सूचित करावी. तसेच दर तीन महिन्यातून एकदा संबंधित आयुक्तांनी, अशा स्वरूपाच्या मोठ्या यात्रेबद्दल जिल्हाधिकारी यांनी तयार केलेल्या व्यवस्थापन आराखड्याची माहिती घ्यावी व वेळोवेळी त्यांना आवश्यक त्या प्रमाणे मार्गदर्शन करावे आणि परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवावे.

- ◆ बेकायदेशीर तसेच नियमबाह्य विद्युत वापर आणि असुरक्षित जोडण्या शोधण्यासाठी स्वतंत्र पथके तयार करून अशा जोडण्याचा शोध घेऊन त्याबाबत आधीपासून कायदेशीर कारवाई करावी व अशा जोडण्या बंद कराव्यात.
- ◆ विद्युत पुरवठा खंडीत होणे हे घातपाताचे कारण होऊ शकते, म्हणून याबाबत सदैव सतर्क राहून अखंडित वीज पुरवावी.

महसूल खाते

ट्रस्ट/व्यवस्थापकीय मंडळ:-

धर्मदाय आयुक्त:-

सुलभ दर्शन व्यवस्था:-

विशिष्ट प्रथांना बंदी:-

बेशिस्त भाविकांवर नियंत्रण:-

मुलभूत सोयी सुविधांची उपलब्धी:-

नगरपालिका व महानगरपालिका:-

ग्राम पंचायत:-

जिल्हापरिषद:-

पोलीस प्रशासन:-

परिवहन विभाग:- (RTO)

एस. टी. महामंडळ:-

स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग:-

विद्युत मंडळ:-